

door prof. mr. F. J. M. Feldbrugge

mr. F. J. M. Feldbrugge (1933) is sinds 1967 hoogleraar aan de faculteit der rechtsgeleerdheid te Leiden, eerst voor inleiding tot de rechtswetenschap, en sinds 1973 voor Oosteuropes recht. Hij is auteur van verschillende werken over het Sowjet-recht en van 'Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union' (1975).

De interne ontwikkelingen in de Sowjet-Unie als factor in de Oost-West verhoudingen

Door verschillende oorzaken (bijv. de Amerikaanse wetgeving betreffende de openbaarheid van officiële stukken, de regels aangaande het openen van officiële archieven na dertig jaar) is het nu mogelijk een beeld te krijgen van de achtergronden van de Westerse politiek tegenover de Sowjet-Unie gedurende de eerste naoorlogse jaren. Men wordt dan vaak getroffen door de verbluffend lage geïnformeerdeheid van de toenmalige leiders van het Westen omtrent de ware beweegredenen van de Sowjetleiders en de interne situatie in de USSR zelf.

Deze ongeïnformeerdeheid was in veel opzichten vergeeflijk, gezien de zeer geringe kennis die op dat ogenblik in het Westen over de Sowjet-Unie aanwezig was. Wishful thinking en het niet onder ogen willen zien van bepaalde feiten zijn altijd een machtige factor geweest in de politieke besluitvorming. Ten aanzien van de Sowjet-Unie is er op dit ogenblik echter minder reden voor dan ooit, aangezien het nu zeer wel mogelijk is zich een betrouwbaar

beeld te vormen van de fundamentele maatschappelijke ontwikkelingen in de USSR en de betekenis van die ontwikkelingen voor de Oost-West betrekkingen.¹ Niettegenstaande de betrekkelijke geslotenheid van de Sowjet-Unie en de manie voor geheimhouding die het hele maatschappelijke leven in dat land bevangt, zijn de informatiebronnen over allerlei aspecten van politiek, economie en samenleving aldaar bijkans onafzienbaar gewor-

¹ Het fundamentele verschil in de Oost-West verhoudingen van kort na de Tweede Wereldoorlog en nu, veroorzaakt door de enorme toename van de geïnformeerdeheid over de Sowjet-Unie in het Westen wordt in het licht gesteld door Uri Ra'anan in 'Soviet Decision-Making and International Relations', *Problems of Communism*, Vol. XXIX (1980), No. 6, pp. 41-47.

den. Het aantal full-time specialisten op het gebied van de studie van de Sowjet-Unie in de Westerse landen loopt in de duizenden. Hierbij laat ik de inlichtingendiensten nog buiten beschouwing, omdat hun gegevens en kennis veelal geen algemene toegankelijkheid bezitten. Bovendien is door de omvangrijke emigratie van vooral hoger geschoolden uit de USSR gedurende het laatste decennium niet alleen een enorm reservoir van inside information beschikbaar gekomen, maar tevens is hierdoor de mogelijkheid ontstaan om de uit officiële Sowjet-bronnen afkomstige informatie op haar betrouwbaarheid te toetsen.

Op grond van dit alles is het nu mogelijk een redelijk exact en gedetailleerd beeld te geven van de interne situatie op het gebied van politiek, economie en maatschappelijke ontwikkelingen in de Sowjet-Unie, en in verband hiermee van de problematiek zoals de Sowjetleiders die in hun buitenlandse politiek waarnemen.

Het falende economische systeem

De Sowjet-Unie heeft steeds de pretentie gehad om in haar economisch systeem een alternatief te bieden dat zowel in materiële als in morele zin superieur was aan wat zij als het kapitalisme kenmerkte.² Door de produktiemiddelen en praktisch het gehele economische leven in handen van de gemeenschap, vertegenwoordigd door de staat, te brengen, zouden niet alleen economische onvrijheid, uitbuiting

en werkloosheid verdwijnen, maar zou een grotere algemene welvaart bereikt kunnen worden, die tenslotte zou uitmonden in een toestand waarin aan alle geestelijke en stoffelijke behoeften van de mens voldaan zou kunnen worden: het communisme.³ Bij dit perspectief hoort uiteraard ook een antropologische component: bij de opbouw van het communisme zal geleidelijk ook de nieuwe communistische mens gestalte krijgen; om *zijn* behoeftenbevrediging gaat het. Het is duidelijk dat deze laatste verfijning de Sowjetleiders nogal wat manoeuvreervrijheid laat. Zo was Chroesjtsjov bijv. een verklaard tegenstander van particulier autobezit, terwijl de huidige leiders dit juist in hun wensenpakket hebben opgenomen.

Wat nu de strikt economische superioriteit van het Sowjet-model betreft, deze wordt praktisch door niemand meer aangenomen. Het beschikbare feitenmateriaal wijst overweldigend in een andere richting. Zo was bijv. de graanimport in de afgelopen jaren gelijk aan de export in de jaren voor de eerste wereldoorlog. Sowjet-economen hebben aangetoond, en in samizdat-studies (ondergrondse publikaties) gepubliceerd, dat het reële inkomen van de Petersburgse arbeider in 1913 hoger was dan na zestig jaren Sowjetbewind.⁴ In landen waar een op Sowjetleest geschoede economie is ingevoerd is de relatief inferieure economische prestatie dikwijls het best aantoonbaar. Men denke aan de beide Duitslanden met een onge-

² Het Sowjet taalgebruik: 'vrije ondernemingsgewijze produktie = kapitalisme = veroordelenswaardig' heeft in West-Europa aanzienlijke invloed, doordat tenminste 'kapitalisme' hier een negatieve klank heeft. De niet-socialistische politicus is hierdoor geneigd zijn visie op het economisch leven als een derde weg naast kapitalisme en socialisme te formuleren. Het Amerikaanse taalgebruik lijdt niet onder deze tactische handicap en bekent zich onomwonden tot het kapitalisme.

³ Het eindperspectief van de maatschappelijke ontwikkeling en de wegen die daarheen moeten voeren worden duidelijk en uitvoerig omschreven in het in het Westen veel te weinig gelezen Programma van de Communistische Partij van de Sowjet-Unie van 1961. Engelse tekst hiervan o.a. in L. Schapiro (ed.), *The U.S.S.R. and the Future*, New York-London, 1963.

⁴ Verwijzingen in F. J. M. Feldbrugge, *Samizdat and Political Dissent*, Alphen a/d Rijn, 1975, p. 214.

veer gelijk startpunt in 1945, of aan Vietnam waar sinds het einde van de oorlog voor het eerst blijvende problemen in de voedselvoorziening optraden.⁵ Natuurlijk heeft de propaganda steeds een verklaring gereed: natuurrampen, tijdelijke problemen, tegenwerking van het Westen, maar de ervaring is te universeel en de permanente om aan deze verklaringen geloof te schenken.

Waar een economisch systeem als dat van de Sowjet-Unie toe in staat is gebleken is het realiseren van een zeker bestaansminimum: al komen er in de zogenaamde socialistische landen zeer aanzienlijke welstandsverschillen voor,⁶ iedereen ontvangt tenminste de meest essentiële voorzieningen, al is het op een bescheiden niveau: men heeft een dak boven het hoofd, kleding en voedsel. Dit is een prestatie die, gezien wat elders in de wereld vaak nog aan de orde van de dag is, verdienstelijk genoemd kan worden. Van strikt economisch standpunt is het echter geen verbluffend wapenfeit. Daarnaast is het voor een supermacht als de Sowjet-Unie altijd mogelijk, ondanks het relatieve onvermogen van haar economische systeem, om op één enkel terrein een top-prestatie te leveren: perfecte organisatie van Olympische Spelen, ruimtevaart, enz.

De onofficiële economie

Naast de officiële, op staatseigendom van de produktiemiddelen en centrale planning gebaseerde economie, is de laatste tien, vijftien jaren een onofficiële econo-

mie ('second economy') opgekomen die in een merkwaardige symbiose met de officiële leeft.⁷ Deze onofficiële economie omvat een breed spectrum van geheel legale en door de regering bevorderde bedrijvigheid, tot volstrekt onwettige en scherp vervolgd economische activiteiten, met daartussen allerlei overgangsvormen. In de legale sfeer ziet men de moestuinen en veldjes van max. 1/2 ha. die de boeren voor hun privé gebruik ter beschikking zijn gesteld. Het overschot hiervan mag op de zg. kolchozmarkt verkocht worden, en langzamerhand is de situatie gegroeid dat de nationale voedselvoorziening in belangrijke mate op deze particuliere wijze van produceren is aangewezen. Ook op het gebied van woningbouw en dienstverlening is enige particuliere bedrijvigheid toegelaten. Deze wettige activiteiten gaan moeiteloos in onwettige over, doordat op deze gebieden allerlei nevenactiviteiten, zoals de aanschaf van grondstoffen en de afzet langs verboden kanalen plaatsvinden. Hiernaast bestaat een enorm terrein van zonder meer onwettige particuliere bedrijvigheid. In het bijzonder waar het de voorziening van de individuele burger en consument betreft ziet de Sowjetoverheid zich voor een ondoorbreekbare vicieuze cirkel geplaatst. Aangezien de officiële economie juist op het gebied van deze voorzieningen sterk tekortschiet is er hier een goede gelegenheid voor privé activiteiten. Naarmate die echter meer succesvol zijn en beter in de behoeften voorzien neemt de prikkel om de presta-

⁵ In een beschouwing over 'L'avenir de l'URSS' in *Pouvoirs* No. 6 (1978), pp. 121-131, stelt Annie Kriegel dat de lage economische prestatie van de Oostbloklanden niet zozeer te wijten is aan een inherente inferioriteit van het economische systeem, maar aan de lage prioriteit die consequent aan de behoeften en wensen van de consument wordt toegekend.

⁶ Vgl. D. Lane, *The End of Inequality? Stratification under State Socialism*, Penguin modern sociology monographs, 1971. Uitgebreid over de Sowjet-Unie: M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union*, London, 1978.

⁷ Vgl. G. Grossmann, 'The 'Second Economy' of the USSR', *Problems of Communism*, Vol. XXVI (1977), No. 5, pp. 25-40; I. Zemtsov 'The Ruling Class in the USSR', *Crossroads*, No. 2 (1979), pp. 5-59; en een binnenkort te verwachten grotere studie onder redactie van G. Grossman.

ties van de officiële economie op te voeren af. Zo is bijv. het werk van de staatsondernemingen die met huishoudelijke reparaties zijn belast van slechte kwaliteit en aan grote vertragingen onderhevig. Dit schept echter minder problemen dan men zou verwachten, omdat het illegale circuit deze werkzaamheden betrekkelijk efficiënt heeft overgenomen. Wat de gezondheidszorg betreft verklaren alle emigranten dat Sowjet-artsen zonder uitzondering betaling van patiënten aannemen, alhoewel deze zorg in principe genationaliseerd en kosteloos is.

De onofficiële economie is overigens niet alleen complementair, in de zin dat zij de tekortkomingen van de officiële economie aanvult. Ook binnen de staatseconomie is er een minder zichtbare maar zeer belangrijke onwettige sector. De kwestie is dat de officiële economie allang niet meer in staat is 'volgens het boekje' te functioneren. De redenen hiervoor kunnen hier slechts summier worden aangeduid. Een succesvolle strikt centraal gestuurde economie in een land van de omvang van de USSR vereist tenminste een hoge graad van geïnformeerde in het centrum en een grote mate van discipline en welwillende medewerking in de periferie. Zolang dit alles niet aanwezig is blijft de motor die het gehele economische systeem draaiend houdt het particularistische eigenbelang van de talloze schakels binnen dit systeem. Dit is een bekend verschijnsel in grote bureaucratische complexen. Elke eenheid binnen het systeem tracht met een minimale inspanning een voor zichzelf zo gunstig mogelijk resultaat te behalen. In een stelsel van vrij ondernemen is dit doorgaans een maximale winst, terwijl in

een economie van het Sowjet-type andere factoren veelal van groter gewicht zijn: het vervullen van de plantaak, ongeacht de bruikbaarheid of afzetbaarheid van de geproduceerde goederen of diensten; het binnenhalen van premies die afhangen van van bovenaf opgelegde indicatoren, etc. Om dergelijke resultaten te behalen neemt men dikwijls zijn toevlucht tot planfraude, illegale transacties, ambtelijke omkoperij en andere activiteiten die niet alleen onwettig zijn, maar ook van macro-economisch standpunt bezien disfunctioneel. Bij opzienbarende excessen op dit terrein treedt de centrale overheid wel op, getuige de berichten over gigantische economische schandalen die geregeld in de Sowjetpers verschijnen.⁸ Werkelijk efficiënte maatregelen tegen deze situatie blijven niettemin achterwege. De centrale overheid wil nl. enerzijds om ideologische redenen de gedeeltelijk irreële claim van een centraal gestuurde economie niet laten vallen, anderzijds is de verbrokkeling van de economische macht en de feodalisering van het economische leven nauw verbonden met het nu vigerende politieke systeem.

De partocratie als vormgeving van het politieke leven

In de zeer omvangrijke politieke dissidentenliteratuur van de laatste vijftien jaren treft men de meest verschillende uitgangspunten aan en ook de meest uiteenlopende oplossingen voor de politieke en sociaal-economische problematiek waarvoor het land zich geplaatst ziet. Op één punt stemmen echter allen overeen, en dat is in de analyse en evaluatie van het heersende politieke stelsel.⁹ Er is daarom weinig

⁸ Een van de grootste netwerken bestond in de republiek Georgië, waar zelfs de hoogste lokale functionaris, de partij-secretaris van de republiek erbij betrokken was. Het geval, dat enige jaren geleden plaatsvond, is besproken in Hedrick Smith, *The Russians*, in het hoofdstuk 'Living na levo'. In 1980 heeft de Sowjet pers bericht over een zeer omvangrijke affaire met illegaal verhandelde kaviaar; deze zaak leidde tot het ontslag van de federale minister van visserij.

⁹ Dit is uitvoeriger toegelicht in het in noot 4 genoemde werk.

reden om aan de betrouwbaarheid hiervan te twijfelen.

Het Sowjet-systeem wordt algemeen geënscheld als een stelsel waarin het monopolie van alle politieke en maatschappelijke macht is geconcentreerd in de handen van een hiërarchisch georganiseerde partij. Deze ontleent haar ideologische legitimatie aan de leninistische constructie van een gedisciplineerde politieke voorhoede die optreedt als woordvoerder en zaakwaarnemer van de oorspronkelijke drager van de staatsmacht na de socialistische revolutie: het werkende volk, het proletariaat. Deze constructie blijft van groot belang, omdat zij een situatie rechtvaardigt waarin praktisch en ook juridisch, via de verankering van de leidende positie van de Communistische Partij in de Grondwet,¹⁰ de macht bij een kleinere groep personen berust. Een essentieel kenmerk van de partij is haar hiërarchische structuur, die direct met haar karakter van gedisciplineerde voorhoede in verband staat. De gezagsverhoudingen binnen de partij lijken op die binnen een militair apparaat: het lagere niveau is volstrekt ondergeschikt aan het hogere; de absolute bevoegdheden liggen bij de partijtop, het Politbureau. De absolute macht hiervan wordt alleen praktisch beperkt door de noodzaak lagere partijformaties niet al te zeer en over een te breed front in hun belangen aan te tasten. Zo zijn er bijv. gedurende de laatste jaren grondige zuiveringen geweest in de partijorganisaties van kleine republieken, zoals Georgië, maar deze zuiveringen zijn lokaal van aard gebleven en ook de toegepaste sancties waren gematigd: overplaatsing, vervroegde pensionering, etc. Daarentegen werd

de val van Chroesjtsjov vooral veroorzaakt door zijn pogingen om maatregelen door te voeren waardoor het gehele partijapparaat zich in zijn bestaanszekerheid bedreigd voelde (bijv. verplichte roulatie van partijfuncties, grote organisatorische hervormingen).

Uit dit alles is al duidelijk dat er binnen de partij die alle macht bezit een machts-evenwicht tussen de top en de lagere regionen bestaat. Weliswaar ligt het accent nog sterk bij de partijtop, maar deze koopt als het ware de trouw van het partijapparaat door het waarborgen van gevestigde posities en de privileges die aan deze posities verbonden zijn.¹¹

In het Sowjet-stelsel, dat zoals gezegd gekenmerkt wordt door chronische tekorten in de voorziening van de individuele burger, vindt een bevoorrechte maatschappelijke positie niet zo zeer uitdrukking in een hoger inkomen, alswel in een verbeterde toegang tot schaarse goederen en diensten: betere voedingsmiddelen, luxe-artikelen, importgoederen, beter vervoer, betere medische verzorging, vakantievoorzieningen, buitenlandse reizen, enz. Op dit terrein is een onafzienbaar netwerk van bijzondere winkels, kanalen en voorzieningen opgebouwd, dat aan de leden van het partij-apparaat, allen volgens rang en stand, een zeker deel in de privileges toekent. Diverse waarnemers in binnen- en buitenland hebben opgemerkt dat door deze ontwikkeling in de Sowjet-Unie, waar eerst het economisch leven geheel in het publieke domein is gebracht, zich weer een privatisering voltrokken heeft, die zelfs feudale trekken vertoont, omdat een officiële positie in veel opzichten praktisch erkend wordt als een vorm van

¹⁰ Art. 6 van de huidige Grondwet noemt de Communistische Partij de 'Leidinggevende en sturende kracht van de Sowjet-maatschappij en de kern van haar politieke systeem en van de staatkundige en maatschappelijke organisaties'; vlg. *Grondwet van de USSR; Statuut van de CPSU* (Ned. vert. E. H. de Jong), Alphen a/d Rijn, 1978.

¹¹ Vgl. A. Shtromas, 'Dissent and Political Change in the Soviet Union', *Studies in Comparative Communism*, Vol. XII (1979), pp. 212-244, i.h.b. pp. 217-218.

privé onderneming.¹² Dit gaat zelfs zo ver dat er volgens goed geïnformeerde bronnen min of meer vaste tarieven zijn waarvoor men overheids- en partijfuncties van lager en middelbaar niveau kan kopen: de tegenwaarde van het voordeel dat in één jaar uit de functie getrokken kan worden.¹³

Het is omwille van de merkwaardige gestalte die het politieke stelsel in de Sowjet-Unie heeft aangenomen dat men deze aanduidt met de term partocratie.¹⁴

De betekenis van de ideologie

Het behoeft weinig toelichting dat het hiervoor geschetste stelsel van distributie van politieke macht zich slecht verstaat met de officieel verkondigde ideologie van het marxisme-leninisme, waarin de geestelijke eenheid en de parallele belangen van de burger, het gehele volk en de partij, het gemeenschappelijke bouwen aan de communistische maatschappij, en de opkomst van de onbaatzuchtig voor het algemeen welzijn werkende Sowjet-mens de sleutelbegrippen zijn. Onder de bevolking, reeds generaties lang blootgesteld aan een niet-aflatende automatische herhaling van dezelfde slogans, overheerst op dit punt een totale apathie en een selectieve doofheid zodra de versleten plaat van de onveranderlijke propaganda-leuzen weer wordt opgezet. De partij, dat weet langzamerhand iedereen, is weinig meer dan een roversbende, waarbij men zich aansluit om in ruil voor een zekere inspanning en trouw aan de organisatie een aandeel in de buit te verkrijgen. Onder de dissidenten en nu talrijke emigranten

zijn er geen die de officieel verkondigde ideologie ernstig nemen; er zijn zelfs zeer weinig overtuigde marxisten onder. Terzijde kan hierbij worden opgemerkt dat de dialoog tussen Christendom en marxisme die sommige groepen in het Westen met oosteuropese marxisten willen voeren derhalve weinig wezenlijke betekenis heeft, al zal de overheid in Oost-Europa er natuurlijk om propagandistische redenen wel brood in zien en daarom graag bereid zijn een delegatie bij elkaar te trommelen. In feite is echter een dergelijke discussie niet meer dan een privé divertissement voor clubjes westerse intellectuelen en een routineachtige propaganda-activiteit van secundair belang voor oosteuropese overheden. Westerse schrijvers zowel als Sowjetdissidenten hebben niet zelden aan de Sowjetleiders voorgesteld om een ideologie te laten vallen, die door praktisch niemand oprecht wordt aangehangen, waarvan het hooghouden toch bepaalde inspanningen en uitgaven vraagt, en die vooral in haar economische aspecten zulke onaangename gevolgen heeft, doordat het strakke vasthouden aan centraal bestuur van de economie en het tegengaan van alle enigszins gewichtige vormen van privé ondernemen het land tot een permanent falen van de economie en een blijvende relatieve armoede veroordelen.¹⁵ Wie zich rekenschap geeft van wat hierboven over het gevestigde politieke systeem is gezegd, begrijpt dat deze voorstellen voor de hand liggend lijken, maar onwettelijk zijn. De ideologie mag dan wel tot op de draad versleten zijn en door

¹² Vgl. O. Luchterhandt, *UN-Menschenrechtskonventionen. Sowjetrecht - Sowjetwirklichkeit*, Baden-Baden, 1980, p. 312.

¹³ I. Zemtsov, 'The Ruling Class in the USSR', *Crossroads*, No. 2 (1979) p. 32.

¹⁴ Zeer uitvoerig over deze ontwikkelingen: M. Voslensky, *Nomenklatura. Die herrschende Klasse in der Sowjetunion*, Wien, 1980.

¹⁵ Een van de bekendste oproepen in deze zin is van Solzhenitsyn in zijn *Brief aan de Leiders van de Sowjet-Unie*.

praktisch niemand meer echt geloofd, zij is en blijft het instrument waarmee de heersende elite zijn positie rechtvaardigt. Wanneer het historisch mandaat van de partij om het volk te vertegenwoordigen, het land te leiden en daardoor alle macht in handen te houden zou vervallen, is het voor de bevoorrechte elite bijzonder moeilijk een overtuigende reden aan te voeren om op de stoelen te blijven zitten.

Als wij aannemen dat de werkelijke betekenis van de officieel verkondigde marxistisch-leninistische ideologie voornamelijk in de legitimatie van een bepaalde politieke status quo ligt, kan tevens verondersteld worden dat de politieke leiders ook uit andere ideologische complexen zullen willen putten om zich van de passieve en zo mogelijk ook actieve steun van bredere lagen van de bevolking te verzekeren, dan alleen de ongeveer zes percent partijleden. De reserve ideologie waarop meestal kan worden teruggevallen is het nationalisme, en blijkens de Sowjetpers en andere media wordt hier ook ruimschoots gebruik van gemaakt. De officiële benaming hiervoor is het Sowjet patriotisme, een term die ook in de nieuwe Grondwet van 1977 erkenning heeft gevonden.¹⁶ Men ziet inderdaad dat waar de overheid zich via de media tot de bevolking richt het accent in steeds sterkere mate op deze vorm van nationalisme valt, terwijl de meer typisch marxistische elementen naar de achtergrond verschuiven. Dit Sowjet patriotisme heeft een complexe en troebele achtergrond, in verband met de heterogene nationale opbouw van de bevolking. Deze bestaat immers voor ongeveer de helft uit Russen, met daarnaast Oekrainers, Wit-Russen, Balten, Kaukasiërs, en Centraal-Aziatische volkeren als de voornaamste minderheden. Het Sowjet

patriotisme nu sluit bijna onvermijdelijk nauw aan bij het traditionele nationalisme van de leidende natie, de Russen. Dit kan moeilijk anders, omdat in het nationalisme van de minderheden juist de aversie tegen de Russische dominantie de overheersende trek is. Het door de overheid gepropageerde Sowjet-patriotisme vindt vooral bij de Russische bevolking weerklank en dit versterkt de banden ervan met het traditionele Russische nationalisme. Dit laatste wordt vooral gekenmerkt door een ambivalente houding ten opzichte van het Westen. Enerzijds staat men vol achterdocht en minderwaardigheidsgevoelens tegenover het Westen, anderzijds voelt men zich tegenover de rest van de wereld lid van het oude en beschaaft deel.¹⁷ De westerse bezoeker van de Sowjet-Unie wordt bijv. geschokt door de minachting en afkeer die de doorsnee Rus ten aanzien van niet-blanke rassen aan de dag legt. Bovendien kent het Russische nationalisme, naast het gevoel van minderwaardigheid ten opzichte van het Westen, ook een oorspronkelijk religieus gefundeerd besef van een wereldhistorische zending. Na de Revolutie van 1917 zijn de christelijke en humanistische elementen van dit traditionele Russische nationalisme verdwenen of tenminste sterk in betekenis gedaald. Wat overblijft is een neiging om het Westen sinistere bedoelingen toe te schrijven, een verlangen om het Westen te vernederen, een pochen op eigen prestaties en fysieke macht, en een onwil eigen tekortkomingen te erkennen.

De tegenstromingen

De door de Sowjet-staat gepousseerde officiële ideologieën van het marxisme-leninisme en, op een breder en primitiever

¹⁶ In Art. 36: de burgers moeten opgevoed worden in een geest van Sowjet-patriotisme en socialistisch internationalisme.

¹⁷ Deze visie is verder uitgewerkt in F. J. M. Feldbrugge, 'Staatsmacht en Godsrijk in Rusland', *Communio* (1980), blz. 439-459.

niveau, van het Sowjet patriotisme, vinden geen algemene aftrek. Onder de niet-Russische minderheden leven de eigen nationale gevoelens met meerdere of mindere intensiteit. Een algemeen model hiervoor is moeilijk te schetsen. Het nationale zelfbewustzijn bij de drie Baltische naties is sterk en hun afkeer van de Sowjet-Russische overheersing navenant, maar door hun geringe getalssterkte leggen zij in landelijk verband weinig gewicht in de schaal. Ook onder de Georgiers en Armenen is het nationalisme zeer levend. Bij de grootste minderheidsvolkeren, de Oekrainers en Wit-Russen zijn de betrekkingen met de Russen ouder en nauwer. Het nationalisme is hier meer een zaak van kleinere actieve groepen. De verhouding tussen de Russen en de diverse Islamitische volkeren in Azerbaidzjan en Centraal Azië wordt gekenmerkt, enerzijds door het feit dat de Russen als moderniserende factor in hun beschaving zijn verschenen, anderzijds door de betrekkelijke ondoordringbaarheid van de diepere lagen van de plaatselijke culturen voor de Sowjet-civilisatie.

Samenvattend kan men zeggen dat de verschillende nationalistische stromingen onder de minderheidsvolkeren wel een centrifugaal element vormen in het Sowjetstelsel, en vermoedelijk ook het bijhouden van een centralistische staat en daardoor het voortleven van het Sowjetregime zullen verhinderen, maar dat door de verschillen in aard en intensiteit van de lokale nationalistische vormen er op dit ogenblik geen acute vitale bedreiging voor het Sowjetbewind van uitgaat.

Hier kan nog aan toegevoegd worden dat het traditionele Russische nationalisme, verhoudt als Sowjet patriotisme, dat men als de praktische politieke ideologie van de gewone Rus en ook van de gemiddelde partijfunctionaris kan beschouwen, voor de Sowjetleiders een niet geheel betrouwbare bondgenoot is. Het is nl. denkbaar

dat in een situatie waarin het leiderschap verzwakt is — bijv. in de verwarring na de dood van de topman —, en een ernstige binnen- of buitenlandse crisis zich aandient, een beroep gedaan zal worden op dit traditionele nationalisme ter rechtvaardiging van een bonapartistische coup.

Haaks op de officiële ideologie en politiek staan de visies en desiderata van de dissidentenbeweging. Hoewel hierin, zoals gezegd, een brede waaier van richtingen is te onderscheiden, zijn er toch enige belangrijke bindende elementen. Eén ervan is hierboven reeds beschreven als de kwalificatie van het heersende politieke stelsel als een partocratie, het absolute bewind van de hiërarchisch opgebouwde communistische partij. In meer positieve zin kenmerkt de dissidentenbeweging zich door een sterk op de voorgrond plaatsen van de gedachte van de rechtsstaat en de hiermee verbonden mensenrechten. Hierdoor wordt een aansluiting bereikt bij een wereldwijde stroming. Het getal van de actieve dissidenten en hun politieke macht binnen het Sowjetstelsel zijn op zichzelf gering. Politiek gezien ligt hun betekenis voornamelijk in het feit dat hun optreden als het ware een tweede front opent. Het Sowjetbewind kan zich in zijn dialoog met het Westen niet meer beroepen op de vroegere monolithische geslotenheid der gelederen. Dit zichtbare verbreken van de eenheid van de natie verklaart tussen haakjes ook de instinctieve afkeer die de dissidenten in brede lagen van het Russische volk oproepen, want in de Russische traditie is het treden buiten de collectiviteit altijd als een onverdragelijk kwaad beschouwd.

Door hun optreden scheppen de dissidenten een alternatieve openbare mening in de Sowjet-Unie en ontkrachten zij een aantal belangrijke argumenten die de Sowjetleiders in de binnen- en buitenlandse discussie plegen te bezigen, zoals de volstrekte afhankelijkheid van de eigen bevolking, de voorbeeldige toestand op

het gebied van de mensenrechten, de superioriteit van het marxisme-leninisme en het erop gebaseerde politieke en economische systeem, enz. Waren de dissidenten niet ingeschakeld in het netwerk van de Oost-West dialoog, het Sowjet-regime zou hen binnen enkele dagen kunnen liquideren. De dissidenten verdienen Westerse steun in de eerste plaats om hun opvattingen die grotendeels ook de onze zijn, verder ook om tactische redenen omdat zij de positie van de westerse gesprekspartner in de Oost-West dialoog versterken, en omdat zij deze steun nodig hebben uit hoofde van simpel zelfbehoud.

Dieper dan het politieke tekortschieten van het Sowjetstelsel, dat door de dissidenten aan het licht gebracht wordt, maar door de Sowjetleiders ontkend, ligt het falen op geestelijk en moreel gebied. Dit laatste wordt in officiële publikaties wel in voorzichtige termen toegegeven. Men klaagt erover dat de Sowjet-mens, en vooral de jeugd, materialistisch is, zonder enthousiasme of idealisme, alleen geïnteresseerd in de meest gunstige en comfortabele inrichting van het eigen leven. Het valt veel buitenlandse bezoekers op dat de Rus, in persoonlijke relaties hartelijk en grootmoedig, tegenover vreemden en mensen die buiten zijn eigen kleine levenssfeer verkeren een voor ons stuitende ongeïnteresseerdheid en harteloosheid aan de dag legt. Dit is ongetwijfeld mede een gevolg van het langdurige communistische bewind, in het bijzonder de stalinistische en huidige post- en neo-stalinistische fasen ervan, die tot een fragmentarisatie en atomisering van het maatschappelijk leven hebben geleid. De door het systeem voorgehouden morele waarden zijn hol en leugenachtig gebleken, in de ideologie geloof niemand meer, cynisme, apathie en

primitief materialisme bevangen brede lagen van de bevolking.

Dit falen van het officiële mens- en wereldbeeld heeft een sterke opleving van de religie teweeggebracht, zowel in de terugkeer tot de bestaande kerkgenootschappen, de opbloei van nieuwe, vaak meer fundamentalistische geloofsgemeenschappen, als wel in een zich meer algemeen bekennen tot religiositeit.¹⁸ Dit laatste verschijnsel is in het bijzonder onder intellectuelen zeer wijd verbreid. De dissidenten vallen bijna allen in deze categorie. Er is zelfs sprake van een zekere religieuze mode. Een zeer goed geïnformeerd zeggeman deelde mij mee dat het onder de Leningradse intelligentsia als ouderwets en enigszins belachelijk wordt gezien om atheïst te zijn.

Voor deze religieuze renaissance geldt in nog sterkere mate wat over het nationalisme en de dissidenten is gezegd: het levert op dit ogenblik geen acuut gevaar voor het regime op, maar het maakt wel het officieel voorgehouden toekomstbeeld: de socialistische maatschappij zal door haar economische en geestelijke successen de communistische samenleving van harmonie en overvloed en de daarbij behorende nieuwe Sowjet-mens in het leven roepen, geheel ongeloofwaardig en onwaarschijnlijk.

Het Westen en de ontwikkeling van de Sowjet-Unie

De huidige en eerstvolgende generaties¹⁹ van Sowjetleiders zijn gevormd en opgeklommen in de jaren van het Stalinisme en daarna; zij zijn zowel de voortbrengselen als de voornaamste begunstigden van het politiek-sociaal-economische stelsel van machtsdistributie dat als partocratie wordt aangeduid. Hieruit volgt dat

¹⁸ Zie het in de vorige noot genoemde artikel.

¹⁹ Vgl. hierover D. Simes, 'The Elite of an Aging Regime', *Soviet Succession: Leadership in Transition* (The Washington Papers, 59), Beverly Hills-London, 1978, pp. 8-24; J. Hough, 'The Generation Gap and the Brezhnev Succession', *Problems of Communism*, Vol. XXVIII, No. 4, pp. 1-16.

voor hen, hoe het ook wordt verwoord of generationaliseerd, in wezen niet betrekkelijk abstracte idealen als 'de opbouw van het communisme' maatgevend zijn, maar veeleer het beschermen van de eigen geprivilegieerde positie en het handhaven en versterken van de basis waarop deze berust. De door hen gevolgde binnen- en buitenlandse politiek dient derhalve onder deze gezichtshoek bezien te worden.

De binnenlandse politiek vertoont een zeer conservatief karakter. Dit is geenszins verwonderlijk indien men zich realiseert dat de machtsconcentratie binnen de partij en aan de partijtopy reeds maximaal is; men behoeft zich dus slechts te bemoeien die macht te behouden. Daarnaast is het zonder macht uit handen te geven niet mogelijk om de reële problemen en uitdagingen doeltreffend te lijf te gaan. Voor het nationale vraagstuk is dit zonneklaar. Een werkelijke verbetering van de economie is alleen mogelijk door decentralisatie en door het toelaten van particuliere bedrijvigheid op bepaalde terreinen. Ook de ervaringen in andere oosteuropese staten wijzen ondubbelzinnig in die richting. Zulke economische hervormingen komen de Sowjetleiders echter als onaanvaardbaar voor, omdat het toelaten van onafhankelijke centra van economische macht door hen als een bedreiging van de eigen positie gezien wordt. Men laat het dus bij het recept dat men al tientallen jaren volgt: sleutelen aan de organisatiestructuur van de staatseconomie, zonder wezenlijke hervormingen. De economie blijft hierdoor wel in het slop, maar dit is voor de leiders, zolang hun eigen positie niet in het geding komt en er geen catastrofale ontwikkelingen optreden, een situatie waarmee geleefd kan worden.

De buitenlandse politiek vertoont een veel levendiger beeld, omdat ontwikkelingen buiten de USSR een steeds wisselend patroon van mogelijkheden en gevaren opleveren. Het is aannemelijk, en voor wie

dat niet vindt is het in ieder geval verstandig om aan te nemen, dat behoud en nu ook uitbreiding van de eigen macht (omdat op wereldniveau de Sowjetleiders geen absolute macht bezitten) de voornaamste reële doelen vormen, ook al kleedt men dit in als 'bevordering van de zaak van het socialisme', 'socialistische solidariteit', e.d.

Daarnaast legt de Sowjet buitenlandse politiek nog twee bijzondere kenmerken aan de dag. Dit is ten eerste een historisch en geopolitiek verklaarbare obsessie aan gaande de beveiliging van het eigen gebied, en ten tweede een ongewone consistentie door de jaren heen, vooral te verklaren door de personele continuïteit van een regime dat niet aan democratische regeringswisselingen onderhevig is.

Sinds de opkomst van het Moskovitische rijk in de 13de eeuw is gebiedsuitbreiding een constante in de geschiedenis van Rusland. Ongetwijfeld past gebiedsuitbreiding zonder moeite in een buitenlandse politiek die op vergroting van de eigen internationale macht is gericht; zij ontvangt echter een extra stimulans door het verlangen het eigen land van een zo omvangrijk mogelijk glacis te voorzien. Het naoorlogse Oost-Europa heeft zeker het karakter van een voorburch van de Sowjet-Unie.

Daarom wordt alles wat de kern van de aldaar geïnstalleerde, op het Sowjet-model geïndustrialiseerde stelsels aantast, d.w.z. inbreuken op de absolute machtspositie van de partijtopy, door de Sowjetleiders als een bedreiging van de vitale eigenbelangen gezien. Dit gold voor Hongarije in 1956 en Tsjecho-Slowakije in 1968, en geldt zeker ook voor het hedendaagse Polen. Het komt mij voor dat de vraag niet is of de Sowjet-Unie de vrije vakvereniging en haar eisenpakket zal tolereren, maar wanneer en in welke vorm zij er tegen zal optreden.

Hierbij speelt ook het tweede bijzondere kenmerk van de Sowjet buitenlandse poli-

tiek, haar consistentie door de jaren heen, een rol. De USSR scheidt de indruk van een bedachtzame schaker: zij werkt stelselmatig aan de verwezenlijking van verder weg liggende strategische doelen, zij avontuurt en improviseert niet. Het meeste succes heeft deze manier van werken geboekt aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, toen de USSR zich van een perifere Europese macht in een wereldmacht omvormde. In het laatste decennium zijn de bezwaren van een zekere zwaarvoetigheid meer aan het licht gekomen. In een aantal belangrijke staten in de derde wereld zijn de Sowjet-pogingen om een voet aan de grond te krijgen na aanvankelijk succes in het tegendeel verkeerd, terwijl het gezelschap van bevriende staten, buiten de eigenlijke satellieten-gordel, weinig indrukwekkend is.

Dit alles verstrekt natuurlijk de 'siege mentality' van de Sowjetleiders, die nu toch al toeneemt tengevolge van het nauwer bijeenkomen van het Westen, China en Japan. Bovendien is het Sowjet-regime in internationaal verband politiek enigermate in het defensief gedrongen door zijn optreden in verschillende buitenlandse conflicten (in het bijzonder inzake Afghanistan), en door zijn moeilijk verdedigbare binnenlandse houding ten aanzien van de mensenrechten. Beide stellingnamen zijn ingegeven door bezorgdheid voor de eigen veiligheid. Dat de Sowjet-Unie haar meer defensieve positie maskeert door een onverflauwde verbale agressiviteit in de dialoog met het Westen is niets meer dan het voortzetten van een sinds Lenin constante tactiek.

Het is niet moeilijk om te begrijpen dat de Sowjetleiders zich bedreigd voelen in het zicht van een binnenlandse situatie die door stagnatie en een structureel onvermogen de eigenlijke problemen op te lossen wordt gekenmerkt, en een buitenlandse politiek die op de voornaamste punten vastloopt en op steeds grotere te-

genstand stuit. De overmatige inspanning ter vergroting van de militaire macht wordt aldus verklaarbaar. Deze scheidt de illusie dat, als andere middelen falen, het Sowjetbewind toch in staat zal blijven in eigen land, in zijn satellietengordel, ten opzichte van de buitenlandse tegenstanders, en elders in de wereld zijn wil op te leggen. Dit kan met recht een illusie genoemd worden, omdat zelfs in het voor het Sowjetbewind gunstigste geval: neutralisering van de V.S., de uitbreiding van de Sowjet invloedssfeer tot West-Europa, en de vestiging van wereldhegemonie, de Sowjetleiders toch nog met dezelfde interne structurele problemen geconfronteerd blijven, die zich dan op een grondgebied van zo grote proporties afspeelen dat de zaak door middel van het Sowjetleger niet meer in de hand te houden zal zijn.

Door de volstrekte prioriteit voor het behouden en versterken van de eigen macht te blijven stellen heeft het Sowjet-regime zich aldus in een paradoxale positie gemanoevreerd, waarin een onovertroffen militaire macht een fatale zwakte verhuult. De kernvraag voor het Westen is welke maatregelen genomen kunnen worden om deze gevaarlijke spanning te verminderen. Hierbij zijn de mogelijkheden om op de interne ontwikkelingen binnen de Sowjetsamenleving invloed uit te oefenen wel aanwezig, maar toch beperkt. Ik laat deze hier terzijde.

Op het zuiver internationale vlak kan getracht worden het gevoel van bedreigd te zijn bij de Sowjetleiders te verminderen. Men moet daarbij in het oog houden dat zulk een streven geen doel op zich is, maar een middel om het oorlogsgevaar te verminderen.

Zo bezien heeft eenzijdige nucleaire ontwapening van Europa meer nadelen dan voordelen. De oorlogsdreiging vanuit Europa verdwijnt voor de Sowjet-Unie. Het Amerikaanse potentieel blijft echter in stand, en dit is begrijpelijkerwijs voor

de Sowjetleiders de beslissende factor. Tegelijkertijd zou er een volstrekte militaire superioriteit van de Sowjet-Unie ten aanzien van Europa ontstaan en, naar men aan mag nemen, een sterke stimulans voor Amerikaans isolationisme. Het is, gezien de historische ervaringen, de psychologie van de Sowjetleiders en hun onloochenbare vaste beleidslijn om zwakke velden te bezetten — om een schaakterm te gebruiken —, praktisch uitgesloten dat een dergelijke toestand niet zou resulteren in een uitbreiding van de Sowjet invloedssfeer tot West-Europa. Een dergelijke geopolitieke opstelling is om de hiervóór uiteengezette redenen aanmerkelijk minder stabiel dan de huidige en zou het gevaar van een uiteindelijke atoomoorlog alleen maar dichterbij brengen. Hierbij is nog afgezien van het ethische bezwaar dat de aanhangers van eenzijdige nucleaire ontwapening, als zij tenminste zo consequent zijn een Sowjet-overheersing van West-Europa op de koop toe te nemen, deze keuze ook doen voor hen die niet bereid zijn die consequentie te aanvaarden. Men moet niet vergeten dat het Sowjetbewind in het eigen land tientallen miljoenen slachtoffers heeft geëist, zonder atoomoorlog en zonder dreiging van buitenaf.

Dit betekent geenszins dat het Westen genoodzaakt is passief te staan ten opzichte van de buitenlandse politiek van de Sowjet-Unie en in het bijzonder de opvoering van de militaire macht van het Sowjet-blok. Juist als men zich realiseert dat voor de Sowjetleiders ideologische motieven nauwelijks een rol van betekenis spelen en dat zij zich door traditionele overwegingen van machtspolitiek laten leiden, worden de mogelijkheden om bij een rationeel beslissingsproces aan te knopen beter zichtbaar. Op twee belangrijke

terreinen bestaat er een zekere paralleliteit van belangen tussen Oost en West: een atoomoorlog gaat voor beide partijen met bijna onvoorstelbare offers gepaard, en een verdergaande bewapeningswedloop is aan beide zijden zeer kostbaar. Wat dit laatste betreft is het goed erop te wijzen dat het beeld van de bewapeningsspiraal misleidend is. Er zijn nl. economische en politiek-psychologische grenzen aan de bewapening. Zonder enige twijfel liggen deze grenzen voor de Sowjet-Unie lager dan voor het Westen. De Sowjet-Unie heeft, zoals hierboven uiteengezet, allang te maken met een diepe en permanente economische crisis. Zij heeft het huidige bewapeningsniveau slechts kunnen bereiken door zeer pijnlijke offers in de consumptieve sfeer. Als enige onder de voornaamste ontwikkelde landen vertoont de Sowjet-Unie een gevoelige daling van de gemiddelde levenslengte en een catastrofale toename van de kindersterfte. Alles wijst erop dat de voornaamste reden voor deze ontwikkeling in ingrijpende bezuinigingen in de gezondheidszorg gezocht moet worden.²⁰

Onder de oppervlakte van de Sowjetmaatschappij zijn langzaam werkende maar zeer radicale aardverschuivingen aan de gang. Of hierop door het Westen of ook door de Sowjetleiders een beslissende invloed kan worden uitgeoefend is een vraag die niet gemakkelijk te beantwoorden is. Maar in ieder geval zal de maatschappij in Rusland en het door het Sowjetbewind beheerste gebied in de komende decennia grondig veranderen. De enorme militaire macht van de Sowjet-Unie, gedragen door een opgeschroefd nationalisme en een nationale mentaliteit vol frustraties, is de grootste bron van gevaar in deze overgangsfase. Deze macht, zoals hiervóór besproken, is vooral een

²⁰ Vgl. C. Davis & M. Feshbach, *Rising Infant Mortality in the USSR in the 1980's* (U.S. Bureau of the Census, 1980) en de bespreking hiervan door N. Eberstadt, 'The Health Crisis in the USSR' in *The New York Review of Books*, 19 February 1981, pp. 23-31.

produkt van het interne falen van het Sowjetbewind. Een adequaat antwoord van het Westen op deze situatie zal bovenal moeten uitgaan van de twee aangestipte gemeenschappelijke belangen van Oost en West. Enerzijds zal steeds weer getracht moeten worden duidelijk te maken dat het Westen zich geen overheersing van het Oostblok ten doel stelt. Dit betekent natuurlijk niet dat de in het Oostblok opgelegde maatschappijorde voetstoots aanvaard moet worden. De Sowjetleiders, die zelf altijd openlijk hebben gesteld dat vreedzame coëxistentie hunnerzijds hand in hand gaat met ideologische strijd, kunnen op dit punt in gelijke munt terugbetaald worden. Op het gebied van de mensenrechten is de Sowjet-Unie reeds in de verdediging gedrongen. Bij deze houding ten opzichte van de interne situa-

tie in het Oostblok sluit de juiste Westerse houding ten opzichte van de Sowjet buitenlandse politiek natuurlijkerwijs aan, vooral waar dit West-Europa betreft: de Sowjet-Unie zal goed moeten beseffen dat pogingen tot uitbreiding van haar invloed, in het bijzonder door militaire intimidatie, door het Westen niet lijdelijk zullen worden aangezien, en dat zulke pogingen voor de Sowjet-Unie relatief kostbaarder zullen zijn dan voor het Westen. Naar mijn mening wordt de zaak van een duurzame vrede in Europa en de wereld ook op langere termijn aldus het beste gediend.

